



Ғылыми өмір шежіресі. Персонал. / Chronicle of scientific life. Personalities

МҒТАР / IRSTI 03.20

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Манаш Қозыбаев – «қазақ тарихының Колумбы»

А. Қашқымбаев 

Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

✉ amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Аңдатпа. Мақала Тәуелсіз Қазақстанның тарихын зерделеуге алғаш қадам басқан, кәсіпқой мамандар арасында «қазақ тарихының Колумбы» атанған тарихшы-ғалым, академик Манаш Қозыбаевқа арналған. Манаш Қабашұлының жан-жақты портреті бүгінгі мен ертеңі қолында отырған ұлттық мемлекетте «әзірше қазақтың көңілден шығатын тарихы жазылған жоқ», «тарихқа кездейсоқ адамдар араласып кетті» деген ойлар айтылып жүрген кезеңде қажеттілігін сездіріп отыр. Осы мәндес сұрақтардың туындау себептері мен олардың жауаптарын «XX ғасырдағы қазақ даласында жан-жақты ғылымдылығы мен мәдени танымдылығы жағынан феномен» атанған Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың еңбектерінен табуға болады.

Көлемі жағынан шағын ғылыми мақалада ғұлама ғалым, тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тұлғалы тарихшы ретіндегі портретін сомдап, толығымен оқырманға жеткізу мүмкін емес. Алайда, «қазақ халқының маңдайына біткен жұлдызы, тарихшы-ғалым, шешендігі бабаларына тартқан, халқының тәуелсіздігі мен болашағын қызғыштай қорғаған ой патшасы» Манаш Қозыбаев туралы ой қозғау кезегі келді.

Түйінсөздер: Қозыбаев; ғалым; феномен; историтарих; мемлекет; мемлекеттілік; бірлік; кадры; жергіліктілік; ұлтшылдық

Сілтеме жасау үшін: Қашқымбаев, А. Манаш Қозыбаев – "қазақ тарихының Колумбы". *Gumilyov Journal of History*. T.150, no.1, б.152-164. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің "Тәуелсіздік жылдары Қазақстан халқының тарихи санасын және ұлт құру саясатын зерттеу" ИРН BBR21882266 тақырыбын бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Manash Kozybayev – «Columbus of the Kazakh history»

A. Kashkimbayev^a*Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan*

Abstract: This article is dedicated to the academician Manash Kozybayev, a distinguished historian and scholar whose works laid the foundation for the study of the history of independent Kazakhstan. He was

honored with the title of "Columbus of Kazakh history" among the professional community. The paper provides a comprehensive analysis of the scientific legacy of Manash Kabashuly, which is particularly relevant in light of contemporary discussions on the state and prospects of historical science in Kazakhstan. Specifically, attention is drawn to the fact that in the context of nation-state building, situated at the intersection of historical past and future, questions arise regarding the insufficient development of Kazakh history and the influence of subjective factors on its interpretation. This article explores the reasons behind such debates and offers answers based on the works of Manash Kabashuly Kozybayev, who emerged as a phenomenon in the field of scientific and cultural understanding of the Kazakh steppe in the 20th century. One of the key issues examined by Manash Kabashuly was the analysis of the causes of the crisis in historical science in Kazakhstan during the 1990s. On the one hand, historians gained the opportunity to apply new methodological approaches to their research. Access to previously classified archival materials, which had been under strict communist party control, was opened. However, as noted by academician M.K. Kozybayev, this also led to new challenges: "Today, we are rethinking our history, exposing imperial concepts, and striving to establish a new scientific approach... History is not only about writing but also about teaching. At the same time, there is an increase in the number of those who engage in compiling genealogies and glorifying individual tribes". The scholar emphasizes that history as a scientific discipline carries immense responsibility, as it can both contribute to the consolidation of society and become a tool for its division. In this regard, he calls on professional historians to adopt a clear and balanced stance in addressing these issues. The present article is not dedicated to provide a comprehensive representation of the multifaceted figure of Manash Kabashevich Kozybayev, professional historian, Doctor of Historical Sciences, Professor, and Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. But we are sure that the time has come to enrich the pages of the Modern History of Kazakhstan, relying on the thoughts and ideas that were presented in the magnificent works of the discoverer of modern Kazakh history - Academician M.K. Kozybayev.

Keywords: Kozybaev; scientist; phenomenon; history; state; statehood; unity; personnel; localism; nationalism

For citation: Kashkimbayev A. Manash Kozybayev – "Columbus of the Kazakh history". *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.152-164. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Манаш Козыбаев – «Колумб казахской истории»

А. Кашкимбаев^а

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. Настоящая статья посвящена академику Манашу Козыбаеву – выдающемуся историку-исследователю, чьи труды заложили фундамент для изучения истории независимого Казахстана и снискали ему среди профессионального сообщества почетное звание «Колумба казахской истории». В работе представлен всесторонний анализ научного наследия Манаша Кабашулы, что приобретает особую актуальность в свете современных дискуссий о состоянии и перспективах развития исторической науки в Казахстане. В частности, акцентируется внимание на том, что в условиях формирования национального государства, находящегося на стыке исторического

прошлого и будущего, возникают вопросы, связанные с недостаточной разработанностью казахской истории и влиянием на ее интерпретацию субъективных факторов. В данной статье рассматриваются причины возникновения подобных дискуссий, а также предлагаются ответы на них, основанные на трудах Манаша Кабашулы Козыбаева, который стал феноменом в области научного и культурного осмысления казахской степи в XX веке.

Настоящая статья не претендует на полное представление портрета титана исторической науки профессионального историка, доктора исторических наук, профессора, академика Академии наук Республики Казахстан Манаша Кабашевича Козыбаева. Но мы уверены в том, что настало время обогащать страницы Новой истории Казахстана, опираясь на мысли и идеи, находившие изложения в великопленных трудах первооткрывателя современной казахской истории – академика М.К. Козыбаева.

Ключевые слова: Козыбаев; ученый; феномен; история; государство; государственность; единство; кадры; местничество; национализм

Kіріспе

Қазақ ұлтының тарихқа деген қызығушылығы ерекше. 1995 жылы мемлекеттік саясатқа байланысты Ұлттық кеңестің отырысында жұмыс тобының жетекшісі Манаш Қозыбаев қазақ ұлтының тарихқа деген көзқарасын «Әр адам тарихшы. Ол өз өмірінің жолын біледі. Ал ол өмір үлкен тарихтың бір сынығы, жаңқасы. Саналы жан жеті атасын, өз тайпасын біледі. Ұлт тарихынан пікір өрбіте алады» дей келе, кәсіпқой тарихшылардың негізгі міндеті жетпіс жылдан аса уақыт ішінде кеңестік идеология қалыптастырған ұғымдарға шындық тұрғысынан өзгерістер кіргізе отырып, тарихи ақиқатты қалпына келтіру, кәсіби тарихшылар тарихтың даму заңдылықтарын түсінуге тырысулары керек, олардың «көп тарихшылардан» айырмашылығы да сонда деген қағиданы алға тартқан¹.

Академик Салық Зимановтың пікірінше: «ғылым – адамның қоршаған дүние мен жеке басын образдар түрінде емес, табиғат жаратқан қалпы мен сырында танып білуге деген құмарын қандыратын зияткерлік болмыстың саласы. Осынау зияткерлік қызметтің аса күрделі де құпияға толы саласында танымның жасаушысы да, ұстаушысы да ғалымдар болып табылады. Ал олардың арасында таным тарихында өз есімін нық қалдырғаны біреуі мен бірегейі ғана. Бұл оның осы салаға кіргізген салмақты үлесіне байланысты ғана болуы мүмкін. М.Қ. Қозыбаевтың осыны жасай алғаны, оның феноменін аша түсті» ([Манаш Козыбаев – человек в истории 2006: 8](#)).

Манаш Қозыбаевтың еңбектерін насихаттаушы тарих ғылымдарының докторы, профессор Ілияс Манашұлының ойынша «Академиктің тағдыры соғысқа дейінгі интеллигенцияның орнына келген, сондай-ақ қайта құру жылдарында қоғамдық қызметке етене араласқан, ал кейін тәуелсіз мемлекет құруға белсенді қатысқан зиялыларға тән болды. Оның Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін қайта зерделеуге қолтық сыбана араласқаны, қоғамның рухани-өнегелік жаңаруына әсер еткен жаңа идеологиялық конструкциялар мен осыған сәйкес құжатты материалдарды жасауға жетекші болғаны XX ғасырдың 90-жылдарында қоғамтанушы ғалымдардың мақсат-мұраттарын, ғылыми ізденістерін және практикалық істерін көрсетуге жол ашты» ([Историк в меняющемся мире 2021: 3](#)).

Академик Қозыбаев өзінен кейін Қазақстан аумағында ғана емес, тұтас Еуразия

даласында орын алған ғаламат тарихи және геосаяси оқиғаларды қамтыған құнды еңбектер жазып қалдырды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ол тәуелсіз мемлекеттің тарих ғылымын қалыптастырып дамытуға із салған ғұлама ғалым бола білді.

«Біз бүгін тарихымызды таразылап жатырмыз, империялық концепцияны әшкерлеп, жаңа көзқарасты орнықтыруға тырысып жатырмыз..., – деп жазды осыған қатысты академик М.Қ. Қозыбаев – Тарихты жазу бар да, оқыту бар. Аталарымыздың шежірелерін жазып, тайпаларын мақтаушылар көбейді». Ғалым тарих секілді жауапкершілігі түйенің жүгінен ауыр салада трайбализмге, регионализмге жол бермеудің, оның түптеп келгенде, тәлкек еткені, елді бөлшектеуге соқтыратын сан соқпақтың бірі екенін ескерте отырып, осы бағытта орын алған мәселелерге қатысты кәсіпқой тарихшылардың позициясын нақтылаған².

Манаш Қабашұлының «еншісіне» тиген көп мәселенің ең негізгісі – Қазақстан тарихы ғылымының 1990-шы жылдары шырғалаңға ұшыраған кезеңде абдырап қалған тарихшыларға жол сілтеушілік болды десек, қателеспейміз. Бір жағынан алып қарағанда, тарихшылар нақ осы уақытта өздерінің зерттеу объектілеріне жаңа методологиялық тұрғыдан кірісуге мүмкіндік алды. Коммунистік партияның қатаң бақылауында болып, арнаулы қорларда сақталып келген құпия деректерге кеңінен жол ашылды. Дегенмен, таяқтың екі ұшы бар дегендей, ғалымдарды қауіп басқа жақтан тосып тұрды.

Ішінде ағынан қарасы мен аласы басым, халықты 70 жылдан астам уақыт бойы алдап, арманды қиялмен ауыстырып, тығырыққа тіреген, түптеп келгенде, өз тамырына өзі балта шапқан социалистік қоғам келмеске кеткен шақта жекелеген адам да, тұтас ел-жұрт та абдырап, ендігі тағдыры не болары белгісіз күй кешіп қалған. Миллиондаған жазықсыз жандарды малынан айырып, тозығын шығарған, елінен қуып, зар жылатқан социализм құрсауының зардабы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, әсіресе сана, руханият, бірегейлік тұрғысында ерекше сезілді. Небір қиын қыстау заманды бастан кешкен, идеологиялық қыспақтан бірден босап, тар қапастан кең дүниеге құйындай жөнелген, тұла бойы тұлпардай тулаған қайран халық туған тарихына бет бұрып, елінің өткен-кеткенін түгендей бастауға көшкен. Яғни қоғамның тарихқа деген сұранысы бұрын-соңды болмаған дәрежеге жетті. Бұдан былай тарихтың өзекті деген мәселелерін күн тәртібіне билік емес, қоғамдық санасы әлеуметтік кеселден айыға қоймаған, соның салдарынан сан соқпаққа жығылған халықтың өзі шығаратын болды. Мұндай жағдайда өзге конъюнктураның ықпалына шалдығу қаупі де күшейді. Сонымен қатар, бұқара арасында тарихқа деген сенімсіздік пен ашық мысқыл пайда болды, яғни өткеніміз онсыз да бұлыңғыр, сондықтан тарихымыз да қайта көшіріліп жазылуы мүмкін деген көзқарастар естілді (Қозыбаев 2006: 67).

Бұл кезең, академик Кенжеғали Сағадиевтің пікірінше, әлі де болса «ұлтжанды қазақ зиялыларының күні әлі оңынан тумаған кез еді. Ұлт тарихы кешегі тәуелсіздікке дейін орыс империясының, одан қалды жеке басқа табыну идеологиясының қанды шеңгелінен шыға алмады. Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысының ақиқатын айтамын деп Ермұхан Бекмаханов итжеккенге айдалды. Мәкеңнің (Манаш Қозыбаев – А.Қ.) ұстаздары Әлкей Марғұлан, Ақай Нүсіпбеков, Сақтаған Бәйішев, т.б. ағаларымыз өз ойларын айта алмай дүниеден өтті... Қазақ тарихының оңы мен солын зерттеуге ерте кіріскен Манаш Қозыбаевқа да тоталитаризмнің шарпыны тимей кеткен жоқ. 1973 жылы Мәкеңнің Зоя Александровна Голиковамен бірлесіп жазған «Золотой

фонд партии» атты еңбегі тұтқындалып, Қазақстан Орталық комитетінің үкімімен отқа жағылды» (*Историк в меняющемся мире* 2021: 14-15).

Міне, осынау сын сағатта бүкіл ынта-пейілін тәуелсіз мемлекеттің өткені мен болашағы жолында жарғақ құлағы жастыққа тимей жанкеші еңбек етіп, бүкіл саналы ғұмырын, болмыс-бітімін, қазақ тарихындағы ақтаңдақтарды толтыруға және ұлттық жадыны, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға, халқымыздың ой-санасының түбегейлі өзгеруіне зор ықпал жасаған академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев еңбегі өлшеусіз.

Әдістер мен материалдар

Мақаланы дайындау барысында қолданылған тарихты зерттеудің ретроспективалық анализ тәсілі мен қазіргі уақытта жиі қолданылатын тарихи методологиялық жүйеге негізделу – зерттеу объектісі ретінде қарастырылып отырған академик М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми еңбектерінің қазіргі заманда отандық тарихтың өзекті мәселелерін нақтылауға, осы мәселелерге байланысты жаңа ойларға келуге мүмкіндіктер бере алды.

Талқылау. Тарихнама

Академик Манаш Қозыбаевты, шын мәнінде, тау тұлға деп анық айтуға болады. Ол республиканың жетекші ғылым ордасының басшысы болды, ағартушылық қызметпен айналысты, Қазақстанның тарихи ғылыми мұрасының ұйымдастырушысы мен сақтаушысы, елдің озық ойлы қайраткерлерінің бірі болды. Оның ұшқыр да тұңғыық көзқарастары Отан тарихын терең зерттеген кез келген маман-ғалымдарға жақын таныс еді. Ғалымның еңбектері, оның азаматтық позициясы Қазақстанның жаңа мемлекеттілігінің қалыптасуына ерекше үлес қосты, сондықтан оны көрнекті ғалым-бастамашылардың қатарына қосуға толық негіз бар.

Манаш Қабашұлының қаламынан 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбек туды. Оның 30-ы – монография. Ғалым 50-ден астам ұжымдық еңбектің, оқулықтар мен оқу құралының авторы болып табылады. Оның тек тәуелсіздік жылдарында жарық көрген мақалалары мен баяндамаларының өзі 9 томды құрайды. Осыған орай, тарихшы Нәбижан Мұхаметханұлы «Қазірге дейін Манаш Қозыбаевтың соңына қалдырған еңбектері негізінен жинақталып баспадан шықты деуге болады. Ол кісінің көзі тірісінде және өмірден өткен соң жазылған «Академик Манаш Қозыбаев», «Жұлдызы жанған ғұлама», «Манаш Қозыбаев – Человек в истории», «Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері», «Манаш Қозыбаев өнегелі өмір», «Тарихшы және оның заманы» сынды еңбектер – ғалым жөніндегі танымымызды тереңдете түсекені анық» (*Мұхаметханұлы* 2021: 249).

«Қозыбай әулеті Қабаш отбасында дүниеге келген Қабдусұлтан есімді баланың бара келе Мұхамедканафияның – Шоқан, Ибрагимнің Абай аталғаны сияқты Манаш өмірінен бүгінгі уақыт зертеушілері «аңыз-әңгімелердегі данышпандардың тағдырына ұқсастық қарастыруларында заңдылық та бар сияқты» (*Жұлдызы* жанған ғұлама 2003: 9). Ғалым ағамыздың өмірбаяны туралы оның өз қолымен жазып қалдырған «Ыстық та, ызғарлы сол күндер» естеліктері (Қозыбаев 1999: 11-19), абзал тұлға, біртуар ғалым туралы «Жұлдызы жанған ғұлама» (*Жұлдызы* жанған ғұлама 2003: 288); «Манаш Қозыбаев –

человек в истории» (Қозыбаев И. 2006: 232); «Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы (Историк в меняющемся мире 2021» атты еңбектер ғалым да, беделді қоғам қайраткерінің бейнесін бүгінгі заманға сай лайықтай түссе, «Манаш Қозыбаев – человек в истории» атты еңбектің авторлары атап кеткендей «Ендігі жерде аты тарихқа енген Манаш Қозыбаевтың феноменін оқып білу уақыты келді» (Қозыбаев 2006: 3)

Автордың тақырыптық бөліктері мен нәтижелері

1974 жылғы 9-шы қаңтарда Қазақстан Коммунистер партиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы Институты дирекциясы отырысында «М.Қ. Қозыбаев пен З.А. Голикованың 1973-ші жылдың желтоқсан айында «Қазақстан» баспасынан шыққан «Золотой фонд партии (Из опыта кадровой политики КПСС)» кітабындағы қателіктер туралы арнаулы мәселе қаралып, кітапта ұжымның пікірімен келіспеу, өзіндік әрекеттерге бару себепті жіберілген өрескел қателіктер үшін М.Қ. Қозыбаев пен З.А. Голиковаға қатаң сөгіс жариялансын деген шешім қабылданған³.

Осылайша жарияланған қатаң сөгіс, отыз жылдан аса институтта жұмыс істеп келген Зоя Александровна (Голикова – К.А.), он алты жылдан аса еңбек етіп келген Манаш Қабашұлы үшін ұзаққа созылған қудалаудың бастамасы болып шыққан. «Бес жылға созылған жер аударудан кейін мен мемлекеттік университеттің (сол кездегі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті – Қ.А.) жанындағы қоғамдық білімдер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтына кафедра меңгерушісі болып ауыстым, – деп еске алады М. Қозыбаев өзінің «Жұлдызым менің» атты естелік, ғұмырнамалық кітабында. – Мені Имашев және оның төңірегіндегілер жермен-жексен ете алмады, қолымды байлауға шамасы келмеді. Ел, зиялы қауым бұл кезде есейген еді. Партияның XX съезінен кейін болған «жылымық» жылдар елдің бір бөлігін оятқан еді. Мен енді одақтық көлемдегі еңбектерді жазуға араластым, көптеген одақтық ғылыми конференцияларда баяндама жасадым, мені Қазақстанда қудалауға салғанға одақтас әріптестерім наразылығын ашық танытты. Қалай болғанда да, әріптестерім өздерінің ғылыми азаматтық позицияларын танытып, менің ғылым аренасынан жоғалып кетпеуіме, қайғы қасіретке шалдықпауыма себепкер болды... мен олардың ішінен тарих ғылымдарының докторлары А.В. Митрофанованы, Г.А. Куманев, М.В. Искров, Л.М. Спирин, И.З. Захаров, В.А. Мурадян, Н.А. Буцко, А.И. Залесский, Ф.Б. Комал, Ю.В. Арутюнян, Г.А. Докучаев, П.Г. Агарышев, Н.П. Шуранов сияқты қаламдастарымның есімдерін зор алғыспен айтар едім. Қалай болғанда да мені қолдаушылардың ішінде сол кезде мал дәрігерлік институтында ректор болған З.К. Қожабеков те болды. Мен күні бүгінге дейін Зейнолла Қамалиұлының алдында өзімді қарыздар санаймын» (Историк в меняющемся мире 2021: 24-28).

Кеңестер Одағы Коммунистер партиясының (КОКП) кадрлар дайындау тәжірибесін қалың көпшілікке жеткізу мақсатында жазылған бұл еңбекті партия басшылары алғашқы уақытта «Имашев Саттардың басшылығымен қоңыраулатып ала жөнелген» (Историк в меняющемся мире 2021: 25).

Оның себептері де алыста еместігін, еңбектің атауы мен ішкі мазмұнын негізгі үш тарау арқылы бейнелей алған авторлардың шеберлігінде деп те санауға лайық. Партияның кадрларды іріктеу мен тағайындау ісінің астарында Кеңестер одағындағы ең басты – ұлттық – мәселенің лениндік қағидаларға сай шешілуі, бүкіл әлемді аузына қаратқан кеңестік мемлекеттер одағының мәңгілік болашағы – халықтар достығы тұрақтылығын

кадр мәселесімен байланыстырған ғылыми зерттеу алғашқы кезде ешкімді алаңдата қоймаған.

Алайда ғылыми еңбекке қатысты жасалған «мүшелікке ұсыну, партия аппаратын мамандармен күшейту, жергіліктендіру мәселелері КОКП кадр саясатының өзіндік сатысы ретінде одан әрі зерттеуді талап етеді. Партия ұйымдарында мамандардың белсенді ауысу заңдылықтарын зерттеген жеке еңбектер жоқтың қасы. Қолданыстағы әдебиеттерде, негізінен, кадрлардың жоғарыдан төменге қарай қозғалуы баяндалады, ал төменнен жоғарыға қозғалыс мүлдем ашылмаған» (Козыбаев, Голикова 1973: 7) деген қорытындыдан үлкен басшылар «Партияның алтын қоры»^{*1} авторлары дйттеген мақсаттарды білген, түсінген, бірақ күнделікті тұрмыста «демократиялық централизм» принциптерінің орындалмай жатқанын кешіректеу аңғарған деген ой туындайды. Себебі, Қозыбаев пен Голикова бұл қорытындымен шектеліп қоймай, партияның кадрларды іріктеу, қызметке тағайындау барысында жіберген кемшіліктердің ең бастысы жоғарғы органдардың кадрларды білмейтіндігі себепті қайта-қайта алмастыру нәтижесінде партия қызметкерлерінің өз-өзіне деген сенімсіздіктерін тудырып, жұмысқа деген немқұрайлығын тудырып жатқанын көптеген мысалдардан келтірулері партия басшыларының шамына қатты тие бастаса керек. Одан да зоры, жеке басқа табыну идеологиясы қайта жанданып, обком басшылары 20-22 жылдай бір жерде жартылай патша сезіне бастаған уақыттарда, Кеңестер Одағы Компартиясының Орталық комитетіне, оның Саяси бюросына сайланған кадрлар билік жүйесіне жершілік ауруын енгізе келе, ымдаса-жымдаса бастаған алдамшы кезеңде бір жерлерде шындықты тура, енді бір жерлерінде ыммен жеткізбекші болып отырған авторлар партияның ұйымдастыру мәселесіндегі зерттеуге лайықты өзекті мәселелер – кадрларды жоғарлату, жергіліктендіру (ұлттық аудандарда партияның басшы органдарына жергілікті белсенді азаматтарды тағайындау т.т.), орталықтан басқару жүйесін (демократиялық централизм) Кеңестер Одағы Коммунистер партиясының (КОКП) кадрлар саясатында өзіндік бір ерекшелігі бар кезең екенін атай келе, кітап авторларының неге меңзеп тұрғанын жоғары басшылар тез түсінсе керек. Әрине, кадрлар саясатында кемшіліктер болмады емес. Партия, кеңес, шаруашылық органдарында көп арада даму талаптарына сәйкес келе бермейтін қайтақұрулар, кадрларды жиі алмастыру мен орындарынан босату олардың жұмысқа деген ынталарын төмендетіп, бойындағы ұйымдастырушылық қабілеттеріне кері әсерін тигізіп жатты. «Партияның алтын қоры» еңбегінің авторлары 1960-шы жылдардағы аудандық партия хатшыларының бірінің «Сол кездегі кадрларды базарға бара жатқан және базардан қайтып жатқан деп екіге бөлінетін. Басшылықта отырғандарды басқа жұмысқа ауыстыра салу еш қиындық туырмайтын. Бүгін бар да ертең жоқ. Кадрларды тәрбиелеп, ұйымдастыру қабілетін көрсете алған адамдарды басшылыққа тағайындаудың орнына, қызмет орындарын алмастыра салу оңайға түсіп жатты. Бұндай көрініс, әсіресе, Қазақстанның солтүстік аудандарында байқалып, басшылыққа басқа республикалардан қызметкерлерді әкеліп орналастыру жиілеп бара жатты (Козыбаев, Голикова 1973: 121).

Көп жылдар бойы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің жанында құрылып,

¹ Біз б л е бекті кітапханалардан таба алмай Манаш а амызды баласы, тарих ылымдарыны докторы, профессор Ілияс Манаш лыны жеке орынан ал анымыз а, осы ан орай әке жолын у ан алым а зор ризашылы ымызды білдіреміз. Ілияс озыбаев кітапты бірнеше данасын Манаш абаш лы атында ы Солт стік аза стан университетіне табыс еткенін, Р лтты кітапханасына тапсыр анын айт ан. Біра , кітап онда болмай шы ты.

соған бағынған партия Тарих институтында жұмыс істеп, тәжірибе жинақтаған тарихшы Манаш Қозыбаев қазақ зиялы қауымы бастан кешіп жатқан осындай жағдайларды көрмеді, байқамады дегеніміз қателік болар. Соның бәріне байланысты іштей тынып жүрген ғалым, кадрлар мәселесін жаңа заман тұрғысынан талдау кезеңі келді деп санаса керек. Олай болмады. Партияның жоғарыдан жариялаған әдемі де, көпірме сөздері айтылған күйі қалып жатты.

«Мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында 16 жыл жұмыс істедім. Бұл институтта ғылыми жұмыс істетпейтін, ондағы ғылыми қызметкерлер Орталық Комитеттің жұмысын орындайтын, – деп еске алады Манаш Қозыбаев, – осы мекемеде Орталық Комитеттің таңдауымен П.М. Пахмурный, Ш.Я. Шафиро, Х. Хайдарова сияқты ғалымдар істеді. П. Пахмурный ерінбейтін, ғылыми идеяларды ести сала игеріп, өзінікі қылып алып кететін. Бастықты құдайдай көретін ол ең жақын деген әріптестерін сатып жүре беретін. 16 жасында Бунд партиясының Орталық Комитетіне сайланған Ш. Шафир өте тәжірибелі редактор, публицист болатын. Қазақстанға Ф.Голощекин тұсында келген ол Алаш қозғалысын ұлтшыл қылып көрсеткен әккі еді. Хадиша Ғалымқызы Айдарова Ғылым Академиясында жұмыс істеген... Жастарға өктемдік жасап, өз айтқанын қабылдатуға баратын... Дегенмен «жылымық жылдары» бас бостандығы қылаң берген тұс еді. Жер ауып келген Молдабай Әбдіров ағамыз қазақ тілінің мұңын мұңдап, жиналыстарда қатты сөйлейтін. Қан майданнан оралған журналист, аудармашы Сағындық Құрманбеков, Ө. Малыбаев, А. Елшібеков, байырғы партия қызметкері М. Әбдіқалықов сияқты ағаларымыздың тамаша адамгершілік қасиеттеріне еліктеп өстік» (*Историк* в меняющемся мире 2021: 61-67).

Партияның қаһарлы шешімінің арқасында жоғалып кетіп, бірлі-екілі данасы зордың күшімен қолға әрең жетіп отырған «Партияның алтын қоры» алдымызда. Бір қарағанда, тым артық та, тым қатты, кеткен жерлері көзге түспейтін де сияқты. Ендеше, жоғары шенді партия басшылары кітаптың авторларына неліктен соншама шүйліккен?! Кезінде жоғары шенді қызметкерлердің бірі ғалым ағамыздың алдында «Халық Сіздің сөздеріңізге сенеді, Сіздің соңыңыздан барады» деп ағынан жарылған көрінеді (*Жұлдызы* жанған ғұлама 2003: 270).

Жоғары дәрежелі партия басшыларына халықтың арасында беделі бар адамдар ешқашанда керек болған емес. Неге?

1952 жылдың 20-шы қаңтарында Қаныш Имантайұлы Сәтпаев Иосиф Сталиннің атына хат жазып, өзін «ұлтшылдардың қамқоршысы» деген жалған айыптан қорғап қалуды өтінген. «...Свою действительную вину я вижу в том, что будучи руководителем науки в Казахстане, я проявлял недостаточное внимание и заботу вопросам идеологии, понадеясь в этом отношении всецело на авторитет отдела пропаганды ЦК КП(б)К, непосредственно руководившего все время работой идеологических научных учреждений Академии наук КазССР. В этой связи уместно отметить, что все свои решения по вопросам жизни и работы идеологических научных Академии наук КазССР отдел пропаганды ЦК ВКП(б) К обычно принимал без моего ведома и участия, забывая даже приглашать меня на такого рода заседания и совещания (сызған – Қ.А.)» (*Академик* К. Сатпаев 1989: 86).

Ендеше, М. Қозыбаев пен оның әріптесі З.А. Голикованың «ыммен» жеткізе алмай отырғаны да осында болса керек: билік басына әбден орнығып алған коммунистер партиясы өзінің жергілікті ұйымдары арқылы қоғамдағы қандай да болмасын билік

жүйесін (мемлекеттік, қоғамдық т.т.) өз ырқына көндіре алғанын авторлар нақты мысалдар арқылы көрсетуге әрекет жасағандарымен (соның ішінде, мысалы, КПСС Орталық Комитетінің «Грузия Коммунистер партиясы Тбилиси қалалық партиясының КПСС XXIV съезінің шешімдерін орындау барысындағы ұйымдастыру және саяси жұмыстары туралы» қаулысындағы шешімдерге байланысты кадрлар жұмысын одан әрі жетілдіру қажеттілігін негізге ала қорытындалар жасауы) жоғарғы партия басшыларына ұнамағаны соншалықты, баспадан шығуға дайын тұрған еңбекті жоюға бұйрық берген (Қозыбаев, Голикова 1973: 142-158).

Манаш Қозыбаев өзінің «Жұлдызым менің» атты естелік кітабында «Бес жылға созылған жер аударудан кейін мен мемлекеттік университеттің жанындағы қоғамдық білімдер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтына кафедра меңгерушісі болып ауыстым. 1979 жылы Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесіне сайланып, дағдарыс зонасынан шықтым. Он жыл осылай менің белсенді ғылыми мансабымды тоқтатпақ болған әрекеттер артта қалды. Өмірімде жаңа белес басталды» деп еске алады. Өзінің 40 жыл ғылыми өмірінде 800-ден астам еңбек жазып, тарихымыздың бұрын білмеген қатпар-қатпар қойнауларын ашып, ел назарына ұсынған, әсіресе жаңа тарих біздің елдігімізді, өзімізге тән және ешкімнен де кем емес рухани қорымыз, ата дәстүріміз, өркениетіміздің парасаты, игілігі мен имандылығы мол жол екенін дүние жүзіне жар еткен, осындай ерен еңбектің иесі, «Қазақ тарихының Колумбы» атануға лайықты қолбасшы тарихшылар алдындағы сахнаға шықты.

Тарихшы қауым Алаш деген өзден үркіп-қорқып, ат тонын ала қашқан кезде: «Алаш – қазақ халқы деген ұғым. Алаш – еліміздің ежелгі аты. Ол ғасырдың басындағы ұлттық сананың өсу процесінің құрамдас бөлігі» деп алғаш айтқан Мәкең болатын» (Жұлдызы жанған ғұлама 2003: 15-16).

Манаш Қабашұлының ірі ғалым болып қалыптасқан кезеңі – Партия тарихы институтында, кейін Қазақ совет энциклопедиясының бас редакторы болып қызмет істеген жылдар деген пікір бар. Алайда, Манаш Қабашұлы 1986-шы жылдың наурыз айында өзін бас редакторлық қызметтен босатуды сұрап Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне өтініш білдірген. 1986 жылдың қазан айында Киев қаласында өтіп жатқан Бүкілодақтық кеңес кезінде жүрек ауруына (инфракты) шалдыққаннан бері денсаулығының нашарлай түскенін, осыған орай емделу керектігін айта келе, Қазақ КСРО Ғылым Академиясы жүйесіне ауысуына өтініш жасаған. «В октябре 1983 года во время Всесоюзного совещания в Киеве я (М.К. Козыбаев – К.А.) перенес инфаркт. Я искренне благодарен Бюро ЦК Компартии Казахстана за высокое доверие и назначение на эту ответственную работу (Қазақ энциклопедиясының бас редакторлығына – Қ.А.). Но в настоящее время убедительно прошу предоставить мне возможность для лечения и стабилизации здоровья, в связи с чем разрешить переход на работу в систему Академии наук Казахской ССР»⁴. Біздің ойымызша, бұл – көп ойланып барып жазылған хат. Олай дейтініміз, саясаткерлер мен партия басшыларының ықпалында болып, солардың 163-мүдделеріне сай жазылып келген тарихты сара жолға салу керектігін түсінгенімен, биліктің ызғарынан әбден үркіп қалған, ешкімге жалтақтамай, қазақ елін қайта танып, оны әлемге жаңа тұрғыдан таныту қажет дегенді түсінде де елестете алмай жатқан кезде, осы бір елеске толы кезеңнің қақпасын айқара ашып, табалдырығын аттап, тарихта «бірде-бір жалған жол, өтірік сөз болмау керек» деген қағиданы ұсынып қана қоймай, сол қағида

негізінде зерттеулер жүргізу жолына түсу қажеттігін бір кездері «Парасат» журналына берген сұхбаты еске сала берді ме екен?! (*Историк* в меняющемся мире 2021: 174-176)

Онда ғалым ағамыз тілшінің «Қазақстан тарихы» сіз басқаратын институт аясында жазылып жатыр дегенді естігініміз қашан... Қазақстан тарихы туралы академиялық төрт том жазылып жатыр ма?» деген сұрағына жауап бере келе: «Жалпы академиялық томдар дегенде асығып-аптығудың қажеті шамалы. Коммунистік партияның желкелеуімен асығып-аптығамыз деп бұдан бұрын да «Қазақ ССР-нің тарихын» төрт том ғып жазып тастадық емес пе? Одан да мәңгілік деп есептелетін сол томдарды жазуға жағдай жасауды ойластыру керек» деп (*Историк* в меняющемся мире 2021: 175), «ғылымда, оның ішінде тарих ғылымында, әскери киімді кіршіксіз сақтап қаламын деп байбаламға бара бергенше, тарихтағы қателіктерді мойындау көп нәтиже бермек» (*Историк* в меняющемся мире. 2021: 81) деген қағидамен қазақ тарихының ғасырлар бойы жасанды түрде бүркеленіп келген беттерін ашуды қалаған.

Осы кезден бастап Манаш Қабашұлының қолынан Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне байланысты қомақты еңбектер шыға бастады десек, соның бір көрінісін 1995 жылы тарих және тарихнамалық тұрғыдағы өзекті мәселелерге бағытталған нәтижелі ізденістері үшін тарихшының Қазақстан Республикасы мемлекеттік сыйлығы лауреаты атағына ие болғандығы.

Ғалым Гайрат Сапарғалиевтың ғылым, техника және білім саласындағы академик Қозыбаевтың Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылған «Қазақстан тарихы мен тарихнамасының өзекті мәселелері (1967-1993 жж.)» атты еңбегіне жасаған қорытындысынан: «Образование суверенного государства народа, истории Казахстана. Безусловно, эта задача всей исторической науки Казахстана и ученых-историков»⁵.

Казахстан, отход от тоталитаризма, марксистского мировоззрения, и переход на позиции объективного анализа социальных процессов обуславливает необходимость концептуального пересмотра истории казахского народа. Эту весьма ответственную и невероятно сложную работу одним из первых начал академик М.К. Козыбаев. За последние пять лет им опубликован ряд монографических исследований, сотни статей, учебники, учебные пособия. Все указанные труды М.К. Козыбаева отличаются исключительно научно-концептуальной новизной, оригинальной постановкой проблем, объективным характером исследований. Так, в работах, посвященных Великой Отечественной войне, М.К. Козыбаев впервые в истории войны ставит проблему «войны и национального вопроса. Отвергая выборность и дробность изучения истории войны, автор показывает противоречия, ошибки, допущенные руководством страны, приведшие к деформации социализма, особенно в области национальной политики, отрицательно сказавшиеся на психологии наций и народностей»⁵.

Академик Қозыбаевтың тарихтағы «шындықты жасырып, үндемей қалу – өтірік айтқанмен бірдей» деген қағидаға сәйкес айтылған бұл сөздері «Қолыма қалам алдым. Жаздым. Тисе терекке, тимесе бұтаққа» деген мақсатта жазылып жатқан жансыз мақалалары авторлардың алдында үнсіз қалып отырған кәсіпқой тарихшыларға арналғаны даусыз. «Тарихты жазу бар да, оқыту бар. Ал бұл салада советтік жүйенің инерциясымен келеміз. Бірыңғай жүйе жоқ. Әр жоғарғы оқу орындарында тарихты оқыту, әртүрлі мектептерде тарихты оқыту дәрежесі әртүрлі, әрі төмен... Біз тарихи сананы қалыптастыру туралы концепцияның алты вариантын әзірледік. Тарихты таразылауда

көзқарас әртүрлі... Мәселенің ең бастысы – методология; ол қолдан жасалынбай, әлемдік тарихты жазу барысында басшылыққа алынып жүрген. Тарихи принцип, объективтік принцип, диалектикалық даму, өзара байланыс принциптері негізге алынады. Бізге партиялық принциптен бас тартып, томаға тұйық ұлттық шеңберде қалуымызға да болмайды»⁶.

Манаш Қабашұлының жанын сала кіріскен жан-жақты әрекеттері қазақ мемлекеттілігінің өзекті мәселелеріне, қазақ даласындағы сұрақтар бойынатоқталмай келген ұлт наразылығының негізгі формасы – азаттық қозғалысына, Қазақстанның Ресей империясының құрамына өту мәселелері жатқан.

«Өткенді білмей, болашаққа болжам жасау мүмкін емес, қазақ жері: ол не, қайдан бастама алады; менің бабаларым – ұлы түріктер; дала өркениеті және оның сабақтары». Осындай сұрақтардың жауабын Манаш Қабашұлы оттан жаралып, аспан төріне қайтадан қалықтап шыққан аңыздағы құсқа тең қазақ тарихынан табуға шақырған.

Қорытынды

Көлемі жағынан шағын ғылыми мақалада ғұлама ғалым, тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тұлғалы тарихшы ретіндегі портретін сомдап, толығымен оқырманға жеткізу мүмкін емес. Алайда, «қазақ халқының маңдайына біткен жұлдызы, тарихшы-ғалым, шешендігі бабаларына тартқан, халқының тәуелсіздігі мен болашағын қызғыштай қорғаған ой патшасы» Манаш Қозыбаев туралы ой қозғау кезегі келді.

Бұл ойымызды біз Манаш Қабашұлының 1993-ші жылғы мамыр айындағы Қазақстан Республикасы жанындағы мемлекеттік саясатқа байланысты Ұлттық Кеңестің отырысында ортаға салған негізгі пікірімен нақтылай алуымызға болады. «Біз бүгін тарихымызды таразылап, империялық концепцияларды әшкерелеп, жаңа көзқарасты орнықтыруға тырысып жатырмыз, бұл – масштабты, қомақты, жан-жақты үлкен істің басы ғана. Мектеп оқулықтарын, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарын жасаудамыз. Сөз жоқ, бұл үлкен істің алғашқы қадамдары ғана»¹.

Бүгінгі уақытта тарихшы Манаш Қабашұлының қалдырған ғылыми мұрағатына терең мән беретін кез келді. Ғалымның көп уақыт бойы жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде келген тоқтамы: қазақ тарихы – әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі; қазақ халқының тарихы жалпы тарихтың даму заңдылықтарына сай дамыған; қазақ халқы көне қазақ даласында өмір сүре отырып, замандарына сай әлемдік өркениетке айтарлықтай үлес қосып отырған, бара келе мемлекет дәрежесіне жеткен сақ, ғұн түрік тайпаларының, үйсін, қаңлы, найман, керей, оғыз, қыпшақ, қимақ мемлекеттерінің мұрагері екендігін негізге ала отыра жаңа тұрғыдан жазылуға тиісті тарихтың методологиясы қолдан жасалынбай, әлемдік тарихты жазу барысында басшылыққа алынып жүрген объективті принциптерге сай болуы керек деген тұрғыдағы танымдары – концептуалды қаралуға лайық ойлар.

Acknowledgements

The author expresses sincere gratitude to Professor Ilyas Manashuly Kozybayev, Doctor of Historical Sciences, for his assistance in accessing archival materials from the "Manash Kozybayev Collection" at the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and to the editorial staff for their support in ensuring the technical compliance of the article with

publication standards

Алғыс

Автор мақаланы архив құжаттары арқылы негіздеуде Қазақстан Республикасы Президент архивіндегі «Манаш Қозыбаев қорынан» қарастыруға көмектескен тарих ғылымдарының докторы, профессор **Ілияс Манашұлы Қозыбаевқа**, мақаланың техникалық жағынан талаптарға сай келуіне қолдау танытқан редакция қызметкерлеріне алғыс білдіреді.

Благодарность

Автор выражает благодарность доктору исторических наук, профессору Ильясу Манашевичу Козыбаеву за помощь в работе с архивными материалами из «Фонда Манаша Козыбаева» в Архиве Президента Республики Казахстан, а также сотрудникам редакции за поддержку в обеспечении технического соответствия статьи установленным требованиям.

Қосымша

1. Из стенограммы заседания национального Совета по государственной политике при Президенте РК. Алматы. 31 мамыр 1995 г. Қазақстан Республикасы Президенттік архиві (әрі қарай - ҚР ПА). ф.5-н. т.1. іс.5594. п. 1-6). Л.1.
2. Из стенограммы заседания национального Совета по государственной политике при Президенте РК. Алматы. 31 мамыр 1995 г. ҚР ПА ф.5-н. т.11. іс.5594. п.2-4.
3. Из протокола заседания дирекции Института истории при ЦК КП Казахстана об ошибках, допущенных в книге М.К. Козыбаева, З.А. Голиковой «Золотой фонд партии». Алма-Аты. 9 қаңтар 1974 ж. ҚР ПА. ф.811. т.16. іс.1157. п. 13-20, 34-37.
4. М.Қ. Қозыбаевтың «Ыстық та, ызғарлы сол күндер» тақырыбымен жазылған Меңдіқара педагогикалық училищесінде оқыған жылдары туралы естелік әңгімесі. Алматы. 1999 ж. ҚР ПА. қ. 163-нл. т. 1. 54-іс. 130-п.
5. Письмо М.К. Козыбаева в ЦК КП Казахстана о переводе на работу в систему АН КазССР. 10 марта 1986 г. ҚР ПА. ф:163-нл. т.1. іс.54. п.130.
6. Заключение Г.С. Сапарғалиева на цикл работ М.К. Козыбаева «Атуальные проблемы истории и историографии Казахстана (1967-1993 гг.)», представленных на соискание Государственной премии в области науки, техники и образования. 5 қазан. 1994 г. ҚРПА. қ. 163-нл. т. 1. іс.54. п.12-14.

Әдебиеттер тізімі

- Академик К.И. Сатпаев.** Из писем и заметок. предисл. и коммент. Г. О. Батырбекова. Алматы: Атамұра. 1989. 161 с.
- Жұлдызы** жанған ғұлама. **Академик Манаш Козыбаев туралы естелік кітап.** Алматы: Атамұра. 2003. 288 б.
- Историк** в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы: *Сборник документов и материалов.* Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.О. Тулеуова. Алматы: Раритет. 2021. 480 с.
- Козыбаев И.** Манаш Козыбаев – человек в истории. Сост. И. Козыбаев. Алматы. 2006. 232 с.
- Козыбаев М.,** Голикова З. *Золотой фонд партии: из опыта кадровой политики КПСС.* Алма-Ата: Казахстан. 1973. 170 с.
- Козыбаев М.** *Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана:*

(Избранные труды). Алматы: Ғылым. 2006. 272 с.

Мукаметханұлы Н. Академик Манаш Козыбаев – вестник сознания независимости (к 90 -летию ученого). *Отан тарихы*. 2021. №4(96), с. 248-252

References

- Academician K.I. Satpayev. *From Letters and Notes*. Introduction and commentary by G.O. Batyrbekova. Almaty: Atamura Publ., 1989. 161 p. (in Russian)
- Jüldyzy jaŋǵan ğülama. Akademik Manaş Kozybaev turaly estelik kitap. Almaty: Atamura Publ., 2003 288 p. (in Kazakh)
- Istorik v meniaiushchemsia mire. Tarihşy jäne onyñ zamany: *Collection of documents and materials*: Sost I.M. Kozybaev, Sh.O. Tuleuova. Almaty: Raritet Publ., 2021. 480 p. (in Kazakh, in Russian)
- Kozybaev I. *Manash Kozybaev – chelovek v istorii*. Sost. I. Kozybaev. Almaty. 2006. 232 p. (in Russian)
- Kozybaev M., Golikova Z. *Zolotoi fond partii: iz opyta kadrovoi politiki KPSS*. Almaty: Kazakhstan Publ., 1973. 170 p. (in Russian)
- Kozybaev M. *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazakhstana*: (Selected works) Almaty: Gylym Publ., 2006. 272 p. (in Russian)
- Mukametkhanuly N. Akademik Manash Kozybaev – vestnik soznaniia nezavisimosti (k 90 letiiu uchenogo). *Domestic history*. 2021. №4(96), pp. 248-252. (in Russian)

Автор туралы мәліметтер

Амангелді Нүркейұлы Қашқымбаев – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты. Александр Пушкин, 15Б, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Information about authors

Amangeldy N. Kashkimbayev – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Alexander Pushkin, 15B, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Сведения об авторе

Амангельды Нуркеевич Кашкимбаев – кандидат исторических наук, доцент, Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК. Александра Пушкина, 15Б, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025.